

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ**

СУКАЛЕНКО ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.2.276.1“18”

**ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ УКРАЇНСЬКОГО
ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ ХІХ СТ.**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Працю виконано в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України.

Науковий консультант:

доктор філологічних наук, професор
Бріцин Віктор Михайлович,
головний науковий співробітник
Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні Національної академії
наук України

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Коч Наталя Володимирівна,
завідувач кафедри загальної та прикладної
лінгвістики Миколаївського національного
університету імені В. О. Сухомлинського

доктор філологічних наук, професор
Марчук Людмила Миколаївна,
завідувач кафедри української мови
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

доктор філологічних наук, професор
Поповський Анатолій Михайлович,
професор кафедри українознавства та
іноземних мов Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ

Захист відбудеться 10 грудня 2019 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за адресою: 01001, Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті установи (<http://www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html>).

Автореферат розіслано листопада 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, професор

Т. В. Радзієвська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Активізація на рубежі ХХ – ХХІ ст. у лінгвістиці антропоцентричної парадигми у вивченні мов зумовила помітний розвиток дискурсознавства, лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвоконцептології. У становленні лінгвоконцептології сформувалося декілька підходів у концептуальному представленні дійсності: етнолінгвоконцептологія (репрезентована працями С. Г. Воркачова, В. І. Карасика, В. А. Маслової, О. О. Селіванової та ін.); зіставна етнолінгвоконцептологія (її розробляють науковці А. Вежбицька, Г. Г. Слишкін та ін.); художня лінгвоконцептологія (у цьому напрямі працюють Л. П. Іванова, В. І. Кононенко, Н. О. Юшкова та ін.); наукова [лінгво]концептологія (когнітивна термінологія) (досліджують Т. Я. Волкова, К. С. Петров, Т. В. Скороспелова та ін.), а також лінгвоконцептографія (проблеми укладання словників концептів, символів вивчають Є. Бартмінський, В. П. Коцур, Ю. С. Степанов та ін.). До зазначеного переліку, поза всяким сумнівом, належить і шостий напрям, пов'язаний із вивченням лінгвокультурних типажів (ЛТ) – узагальнених образів представників певної соціальної групи в межах конкретної культури. Їхню впізнаваність зумовлюють специфічні характеристики вербальної та невербальної поведінки і ціннісні орієнтації (В. І. Карасик).

Про плідність виділення поняття «лінгвокультурний типаж» свідчить неабиякий досвід опису й моделювання конкретних ЛТ у російському мовознавстві. Широкий реєстр ЛТ представлений у працях дослідників, які розвивають наукові думки та підходи волгоградської наукової школи під керівництвом професора В. І. Карасика. ЛТ досліджені на матеріалі російської мовної свідомості (Я. О. Волкова, О. О. Дмитрієва, І. І. Дубініна, Є. А. Єліна, М. Р. Желтухіна, М. М. Іванова, В. І. Карасик, Ю. О. Квартовкіна, О. О. Клименко, О. В. Лутовинова, М. В. Мироненко, А. А. Опара, А. В. Олянич, С. В. Попова, В. І. Шестерніна, І. В. Щеглова, О. О. Ярошенко), англійської мовної свідомості (А. В. Асадуллаєва, Т. В. Бондаренко, Л. М. Бровікова, Є. Ю. Голодова, В. В. Дерев'янська, Т. О. Івушкіна, М. С. Ілюхіна, Г. Ю. Коровіна, С. А. Малахова, А. Г. Михайлова, Л. П. Селіверстова, О. Ю. Скачко, Ю. О. Храмова, І. С. Шильнікова, А. С. Шкотова, О. А. Ярмахова), британської мовної свідомості (Л. А. Васильєва, І. О. Мурзінова, О. Ю. Юшко, П. О. Яришева), американської мовної свідомості (О. В. Бакумова, А. В. Валяйбоб, Є. В. Гуляєва, Ю. В. Какичева, М. В. Міщенко, В. М. Радван), англо-американської культури (І. Ю. Уфаєва), французької (О. О. Дмитрієва, О. О. Омеличкіна, М. Ю. Рябова), білоруської лінгвокультури (О. І. Десюкевич), казахської (Т. В. Зенкова, М. В. Тьо), осетинської (Т. С. Валієва, Т. Ю. Тамер'ян), китайської (А. О. Рощина) та ін.

Опис аналогічних ЛТ у різних культурах створює передумови для формування й розвитку зіставних досліджень. Порівняння унаочнює значення таких чинників, як поняттєвість, оцінність, дозволяє глибше

усвідомити історичні й етнокультурні зміни в сприйнятті типажів. Важливою в цьому аспекті стала праця О. О. Дмитрієвої «Лінгвокультурні типи Росії та Франції XIX ст.», у якій описані типи «гусар», «козак», «декабрист», «світський москвич», «світський парижанин», «буржуа», «гризетка», «французький модник». Т. Ю. Тамер'ян, Т. С. Валієва дослідили ЛТ «літня людина» й «ацæргæ адаймаг» у російській та осетинській мовній свідомостях.

В українській лінгвокультурології типажам присвячено незначну кількість праць, переважна більшість із них описує типи з іспанської, французької, британської, англійської, німецької дійсності (К. О. Ахтирська, О. Ю. Бондарчук, І. Б. Бордуляк, О. П. Демиденко, О. В. Дорошенко, О. П. Дубчак, А. Ю. Леонова, А. А. Марчишина, А. В. Русакова, Є. М. Санченко, М. В. Стуліна, М. А. Сулова та ін.). Опису власне українських типажів присвячено лише окремі статті. Зокрема, Н. В. Коч дослідила один із культурологічно значущих ретротипажів українського національного дискурсу – типаж [українського] козака. Це дає змогу стверджувати, що проблематика, пов'язана з описом ЛТ, в українському мовознавстві перебуває на етапі зародження.

Актуальність теми дисертації зумовлена необхідністю формування і розвитку української школи вивчення ЛТ. Дослідження в межах цього напрямку є істотним компонентом розкриття національної ментальності як у синхронії, так і в діахронії. Розгляд ЛТ, представлених в українській літературі XIX ст., дозволяє розв'язати широкий комплекс загальнотеоретичних проблем лінгвокультурології, сформулювати теоретичні засади моделювання ЛТ минулого, випрацювати методологію аналізу текстових маніфестацій соціально-культурного відтворення дійсності XIX ст., подати стереотипні уявлення, які домінували в українській художній літературі підросійської та підавстрійської України стосовно суспільних відносин цього періоду.

Зв'язок праці з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України «Мова як чинник духовного розвитку суспільства» (номер держреєстрації 0112U000754). Тему дисертації затверджено на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України (витяг з протоколу № 1 від 20 лютого 2012 року).

Мета дослідження полягає у виділенні й описі системи ЛТ XIX ст. на тлі розкриття стереотипних уявлень, характерних для українського художнього дискурсу (ХД), про соціальні, культурні, мовні реалії того часу.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

– проаналізувати базові поняття дослідження («лінгвокультурологія», «мовна особистість», «культурний концепт», «лінгвокультурний типаж», «дискурс», «український художній дискурс» та ін.) у їх взаємопов'язаності та взаємозумовленості;

- охарактеризувати поняття «лінгвокультурний типаж» із позицій лінгвокультурології;
- розглянути соціокультурну ситуацію в підросійській та південноукраїнській Україні;
- визначити принципи системного моделювання типажів;
- розробити модель опису ЛТ;
- описати ЛТ українського ХД ХІХ ст. з урахуванням їхніх поняттєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик;
- змодельовати систему опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі;
- виокремити спільні та відмінні риси концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та південноукраїнської України ХІХ ст.;
- виявити специфіку ХД підросійської та південноукраїнської України.

Об'єктом дослідження стали ЛТ з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат») та ЛТ з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган»).

Предметом дослідження є вивчення поняттєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик типажів, зафіксованих в українському ХД ХІХ ст., типові для досліджуваного періоду фрейми й слоти, які розкривають ЛТ.

Гіпотезами дослідження послуговували тези про те, що ЛТ як різновиди лінгвокультурних концептів є ментальними утвореннями, змістом яких виступають узагальнені типи особистостей. Їхнє моделювання передбачає виявлення поняттєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик. Такий підхід дозволяє виокремити ЛТ з соціальною та етнічною домінантами, подати спільне й специфічне в соціально-культурному й економічному бутті підросійської та південноукраїнської України ХІХ ст.

Джерельною базою дослідження послуговувала картотека ЛТ, сформована шляхом суцільної вибірки з різножанрових ХД ХІХ ст. – прозових, драматичних, поетичних творів та ін.

Джерелом вивчення ХД підросійської України стали твори І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуя-Левицького, М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. П. Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. П. Старицького, П. А. Грабовського, П. О. Куліша.

Дискурс південноукраїнської України проаналізований за творами І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, О. Ю. Кобилянської, М. П. Левицького, В. С. Стефаника, Т. Г. Бордуляка, Ю. А. Федьковича, О. П. Стороженка, М. С. Пашкевича, А. Ф. Кащенко.

Методи дослідження. Мета й завдання роботи зумовили вибір основних методів і прийомів дослідження, серед яких домінують такі: *описовий метод* (для способу фіксації мовних фактів, опису інформаційно-поняттєвих та інтерпретаційних складників досліджуваних типажів), *етимологічний аналіз* (для з'ясування походження лексем-вербалізаторів ЛТ, виявлення всього семантичного потенціалу лексеми, що дає підстави для виокремлення тих чи тих фреймів та слотів), *компонентний аналіз* (для розкриття інтерпретаційної зони ЛТ), *концептуальний аналіз* (для опису ЛТ як специфічного різновиду концептів, визначення прихованих смислів концептосфери художніх текстів), *метод фреймового аналізу* (для вивчення ХД, виділення типових моделей представлення ЛТ).

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що в ній **уперше** в українському мовознавстві:

- розроблено оригінальну методику аналізу ЛТ, побудовану на основі визнання їх одним із різновидів концептів;
- обґрунтовано принципи розкриття ЛТ минулого та накреслено засади діяхронічного підходу до інтерпретації ЛТ;
- комплексно досліджено ЛТ з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат»);
- вивчено ЛТ з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган») на матеріалі українського ХД ХІХ ст.;
- сформовано підходи до синхронічного та діяхронічного опису типажів, виявлено специфіку українського ХД підросійської та пiдавстрійської України в описі типажів;
- виокремлено спільні й відмінні риси концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та пiдавстрійської України.

Теоретичне значення дисертаційної праці полягає у виробленні методики аналізу ЛТ, дослідженні ЛТ на матеріалі різних мов, випрацюванні нового підходу в межах теорії ЛТ і лінгвоконцептології, які створюють підґрунтя для проведення зіставних досліджень аналогічних типажів в інших культурах у синхронічному та діяхронічному аспектах. Опрацьована методика відкриває можливості використання даних опису ЛТ не лише в дисциплінах мовознавчого циклу, а й поглиблює знання в галузях культурології, літературознавства, історії, психології тощо.

Практична цінність дисертації вбачається в тому, що її основні положення й результати можуть бути використані в побудові курсів і спецкурсів із лінгвокультурології, лінгвоконцептології, дискурсології, лексикології. Розроблена методика, втілена в практику опису українських ЛТ, може бути цікавою для суміжних з лінгвокультурологією галузей знань про людину і суспільство – психології, історії, літературознавства.

Особистий внесок здобувача. Дослідження здійснено самостійно. Усі 55 публікацій, у яких висвітлено результати й висновки праці, є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовано в доповідях на 77 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях. Серед них: Міжнародна наукова конференція «Творчий спадок А. О. Білецького в новітніх парадигмах наукового знання: до 100-річчя від дня народження» (Київ, 2011), IV, V Міжнародні наукові конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2011, 2015), Міжнародна наукова конференція «Tradiție și modernitate în abordarea limbajului» (Бельці, Республіка Молдова, 2011), Всеросійська науково-практична конференція «Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства» (Уфа, Росія, 2012), XLI Міжнародна філологічна конференція (Санкт-Петербург, Росія, 2012), VI Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 2012), VI Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 2012), IX Міжнародна наукова конференція «Східнослов'янські мови в історичному і культурному контекстах: нові парадигми і нові рішення в когнітивній лінгвістиці» (Київ, 2012), IX Міжнародна наукова конференція «Языковая ситуация в поликультурной среде Северного Кавказа: лингвокультурологический и концептуальный анализ» (Карачаєвськ, Росія, 2012), XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVII, XXVIII Міжнародні наукові конференції «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2018, 2019), XI Міжнародна наукова конференція «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2012), II, III, IV, V, VI Міжнародні наукові конференції молодих учених «Мова і соціум: етнокультурний аспект» (Бердянськ, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016), Міжнародна наукова конференція «Мови та літератури в глобалізованому світі: взаємодія та самобутність» (Київ, 2012), Міжнародна наукова конференція «Язык – когниция – социум» (Мінськ, Республіка Білорусь, 2012), V Міжнародна наукова конференція «Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межличностного и межнационального общения в XXI в.» (Єрewan, Вірменія, 2013), I Міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих учених «Гендер PRO» (Харків, 2013), Міжнародна наукова конференція «Русский язык в современном мире: традиции и инновации в преподавании русского языка как иностранного и в переводе» (Салоніки, Греція, 2013), VIII Міжнародна наукова інтернет-конференція «Актуальні проблеми менталінгвістики» (Черкаси, 2013), Всеукраїнська науково-практична конференція «Ключові проблеми сучасної германської та романської філологій» (Луганськ, 2013), IV Міжнародна наукова конференція «Семантика і прагматика мовних одиниць у синхронії та діахронії: мовна особистість і картина світу» (Сімферополь, 2013), Міжнародна наукова конференція «Етнознакові функції культури: мова, література, фольклор» (Київ, 2013), III, V Всеукраїнські науково-практичні конференції «Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії» (Рівне, 2013, 2015), I, II Міжнародні

науково-практичні конференції «Профессиональная иноязычная подготовка специалистов в вузе: опыт, проблемы, перспективы» (Брест, Республіка Білорусь, 2013, 2015), XV Міжнародна наукова конференція «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике» (Вітебськ, Республіка Білорусь, 2014), Міжнародна наукова конференція «XXIV Scientific Readings» (Даугавпілс, Латвія, 2014), V, VII Міжнародні наукові конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 2014, 2016), Міжнародна наукова конференція «Тарас Шевченко у контексті сучасної світової культури», присвячена 200-літтю від дня народження (Луцьк, 2014), III Міжнародна наукова конференція «Русский язык в контексте национальной культуры» (Саранськ, Росія, 2014), Оломоуцький симпозіум українців Середньої і Східної Європи «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури і культури» (Оломоуць, Чеська Республіка, 2014), Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 2014), Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологічна наука в міждисциплінарному контексті» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція «Қазіргі ғылыми парадигмадағы тіл мәселелері: XI Седельников окулары» (Павлодар, Республіка Казахстан, 2016), III Міжнародна науково-практична конференція «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Львів-Люблін, Республіка Польща, 2016), XI International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics «Applied Psycholinguistics and Ecology of Language, Culture, and Society» (Tbilisi, Georgia, 2016), The XVII-th International Conference «Cognitive Modelling in Linguistics» (Lloret de Mar, Spain, 2016), Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-річчю від дня народження академіка І. К. Білодіда (Київ, 2016), Міжнародна наукова конференція «Україна і сучасний світ: міжмовний та міжкультурний діалог» (Київ, 2016), Міжнародна соціолінгвістична конференція «Соціолінгвістичне знання як засіб формування нової культури безпеки: Україна і світ» (Львів, 2016), The V-th International Conference «Cognitive Modelling in Science, Culture, Education» (Cascais, Portugal, 2017), Міжнародна наукова конференція «Мовнокультурна ідентичність у контексті філологічних студій» (Київ, 2017), III, IV Всеукраїнські наукові інтернет-конференції «Вербальні культурні коди сучасної української мови» (Кам'янець-Подільський, 2017, 2018), Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих учених «Антропоцентрична скерованість сучасної наукової лінгвістичної парадигми» (Миколаїв, 2018), Міжнародна наукова конференція «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 2018), IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Черкаси, 2018), Міжнародна наукова конференція «Україністика в університеті: до 100-річчя заснування українознавчих кафедр у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка» (Київ, 2018), XXIV Міжнародна науково-практична

конференція з проблем функціонування і розвитку української мови «Мова. Суспільство. Журналістика» (до Дня української писемності та мови) (Київ, 2018), Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Галини Прокопівни Іжакевич (Київ, 2019), 17-а Міжнародна наукова конференція «Наука – образованию, производству, экономике» (Мінськ, Республіка Білорусь, 2019), Міжвузівська науково-практична конференція «Современное высшее профессиональное образование: тенденции и перспективы подготовки конкурентоспособного специалиста» (Брест, Республіка Білорусь, 2019), Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих учених «Дискурс у колі антропоцентричних наук» (Миколаїв, 2019).

Крім того, дисертацію було апробовано на науково-практичних семінарах та читаннях. Серед них: IX, X, XI, XII Всеукраїнські соціолінгвістичні семінари (Львів, 2012, 2013, 2014, 2015), Всеукраїнський науково-практичний семінар «Вітчизняна філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення» (Черкаси, 2015), III, IV, V, VIII, IX Міжвузівські (Міжнародні) науково-практичні семінари «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (Ірпінь, 2013, 2014, 2015, 2018, 2019), Всеукраїнські наукові читання за участі молодих учених «Дух нового часу у дзеркалі слова і тексту» (Київ, 2015), Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2016).

Основні положення роботи також апробовано під час наукових стажувань у Горлівському державному педагогічному інституті іноземних мов (Горлівка, 2011), Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, 2012), Карачаєво-Черкеському державному університеті ім. У. Д. Алієва (Карачаєвськ, Росія, 2012), Вітебському державному університеті ім. П. М. Машерова (Вітебськ, Республіка Білорусь, 2014).

Публікації. Проблематику дисертації, її теоретичні та практичні результати викладено в 55 друкованих працях, серед яких індивідуальна монографія «Лінгвокультурні типи в українській художній літературі XIX ст.» (Київ, 2018. 676 с. – 39,29 др. арк.), 3 розділи в колективних монографіях «Slovo v kultuře a kultura ve slově» (Olomouc, Чеська Республіка, 2014), «Лингвистическая аксиология» (Павлодар, Республіка Казахстан, 2014), «Лінгвокультурологічні засади мовознавчих досліджень» (Київ, 2018), 23 одноосібні статті у фахових наукових виданнях України, 3 статті – у наукових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах, 12 – у закордонних наукових виданнях, 7 публікацій – статті в інших наукових виданнях, 6 – наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація (584 сторінки, з них 405 сторінок основного тексту) складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (521 позиція), списку лексикографічних джерел (53 позиції), списку джерел ілюстративного матеріалу (109 позицій) та додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «Вступі» обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження, окреслено його джерельну базу, з'ясовано наукову новизну, теоретичне й практичне значення дисертації.

У першому розділі дисертації «Теоретичні засади лінгвокультурологічного опису типажів» зроблено короткий огляд етапів розвитку лінгвокультурології як науки, з'ясовано зміст, основні принципи й поняття базових характеристик ЛТ як концепту та мовної особистості, проаналізовано аксіологічні та ціннісні домінанти у вивченні ЛТ, з'ясовано гендерну належність ЛТ, запропоновано теоретичні засади опису ЛТ, принципи їх виділення й опису, розглянуто ХД як сферу актуалізації ЛТ, представлено методику опису ЛТ, зокрема обґрунтовано доцільність використання тут поняття *фрейм*.

Окремий підрозділ присвячено обґрунтуванню рис лінгвокультурології як науки, яка виникла на межі культурології, лінгвокраїнознавства, лінгвістичної семантики, етнолінгвістики, соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики (А. Вежбицька, В. В. Воробйов, Г. В. Єлізарова, В. І. Карасик, Т. А. Комова, В. В. Красних, В. А. Маслова, І. Г. Ольшанський, О. О. Опаріна, Ю. С. Степанов, Г. Г. Слишкін, В. М. Телія, С. Г. Тер-Мінасова, В. І. Тхорик, Н. Ю. Фанян та ін.). Висвітлено рівень опрацювання проблем лінгвокультурології в українському мовознавстві (І. О. Голубовська, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонок, В. Л. Іващенко, В. І. Кононенко, Т. А. Космеда, П. В. Мацьків, Л. І. Мацько, Н. О. Мех, В. М. Русанівський, Ж. П. Соколовська, О. О. Селіванова та ін.).

З позицій лінгвокультурології особистість можна розглядати як ЛТ – узагальнений образ особистостей, поведінка і ціннісні орієнтації яких істотно впливають на лінгвокультуру загалом. Вони є показниками етнічної та соціальної своєрідності суспільства (О. О. Дмитрієва).

ЛТ нерозривно пов'язаний з поняттям «мовна особистість» (О. О. Дмитрієва, В. І. Карасик, Ю. М. Караулов та ін.). Мовна особистість у ракурсі лінгвокультурології виступає як ЛТ, комунікативна поведінка якого регулюється ціннісними пріоритетами, стереотипами тощо. ЛТ є одним із особливих різновидів лінгвокультурних концептів, найважливіші характеристики яких мотивовані типізованістю певної особистості, її значущістю для певної лінгвокультури.

Особливості вивчення та опису концептів цього виду полягають у характерному осмисленні відповідної культури, де увагу зацентовано на культурно-діагностичній значущості типізованої особистості з урахуванням позначення, вираження та опису відповідного концепту, втіленого в мові. Такий підхід одержав не лише теоретичне обґрунтування, а й детальне розпрацювання методики опису (Т. В. Бондаренко, М. Б. Ворошилова,

В. В. Дерев'янська, О. О. Дмитрієва, О. В. Лутовинова, В. І. Карасик, І. О. Мурзінова, Л. П. Селіверстова, І. Ю. Уфаєва, О. А. Ярмахова та ін.).

В українському мовознавстві дослідження концептів репрезентовано науковими працями, у яких автори зосереджують увагу як на загальних теоретичних питаннях когнітивної лінгвістики, так і на безпосередньому описі конкретних концептів. Це, зокрема, праці В. М. Бріцина, І. О. Голубовської, К. Ю. Голобородька, І. Ю. Давиденка, С. А. Жаботинської, В. В. Жайворонка, В. Л. Іващенко, Н. В. Кондратенко, В. І. Кононенка, Н. В. Коч, О. В. Кульбабської, Л. М. Марчук, Н. О. Мех, Т. Д. Полиці, Т. В. Радзієвської, О. О. Селіванової, А. М. Сірант, М. В. Скаб, Л. О. Ставицької, Г. М. Яворської та ін.

У розділі акцентовано увагу на кількох напрямках і підходах щодо визначення поняття концепту. Його структура є динамічною та організованою певним способом. Кількість складників концепту може змінюватися залежно від споглядання, рефлексії, комунікації (Ж. В. Краснобаєва-Чорна). У різних дослідженнях до структури концепту зараховують такі складники: основна / актуальна ознака; додаткова / пасивна, історична ознака; внутрішня форма (Ю. С. Степанов), образний, поняттєвий та ціннісний компоненти (В. І. Карасик). На думку З. Д. Попової, Й. А. Стерніна, базовими структурними компонентами є чуттєвий образ, інформаційний зміст, інтерпретаційне поле.

В. І. Карасик, досліджуючи культурний концепт, який є основною одиницею лінгвокультурології, справедливо наголошує на триєдності в концепті образу, поняття й оцінки. Це положення стало засадничим у пропонованій роботі.

У сучасному мовознавстві можна виокремити два напрями в інтерпретації оцінних засобів мови. Представники першого – функціонально-семантичного – напрямку (О. М. Вольф, Т. В. Маркелова, О. О. Столярова та ін.) розглядають оцінку як функціонально-семантичну категорію, представники другого – функціонально-прагматичного – напрямку (В. Г. Гак, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.) асоціюють оцінну проблематику з конотативним аспектом семантики мовних одиниць.

Різні аспекти оцінки в українській мові розглядали І. В. Онищенко, Т. А. Космеда, У. В. Соловій, В. Л. Крищук, Л. М. Марчук та ін.

ЛТ становить особливий інтерес для аксіологічного напрямку в лінгвістиці. За аксіологічною маркованістю типажі поділяються на позитивні («селянин», «робітник», «студент», «козак»), амбівалентні («паніч», «пані», «панна», «священник», «москаль-солдат», «жид») та негативні («чиновник», «пан», «лях / поляк», «циган»).

Цей розподіл відбиває провідні тенденції в оцінці впізнаваних персонажів епохи, однак через суб'єкту зумовленість оцінки завжди можна навести приклади іншого, нетипового, погляду на той чи той типаж. Зразком такого протилежного ставлення до типажу в сучасній мовній свідомості можуть бути оцінко протиставлені контексти. Пор.: *Та хто він?! Хакер.*

Одним словом, шахрай (усне мовлення) – хороший хакер, вправний хакер, досвідчений хакер тощо.

У структурі оцінних побудов виділяють три основні елементи: суб'єкт оцінки, оцінний предикат та об'єкт оцінки. З точки зору аксіології в описі ЛТ виділено такі аспекти аналізу: 1) визначеність – невизначеність (узагальненість) суб'єкта оцінки; 2) поняттєвий чи перцептивний рівень вияву оцінки. Для реалізації зазначених напрямів аксіологічного опису типажів залучено не лише дані енциклопедій і словників, які відбивають узагальнені для певної епохи погляди на той чи той типаж, а й свідчення художньої літератури. Принципову важливість мають також оцінні компоненти у визначенні рис того чи того ЛТ, що містяться в інформації про його сприйняття як письменником, так й іншими персонажами.

ЛТ слугує основою для формування ціннісних орієнтацій у суспільстві. Услід за О. О. Дмитрієвою в роботі наведено систему цінностей, яка була використана як своєрідна матриця, що накладається на ЛТ: 1. Загальнолюдські цінності (найважливіші життєві істини і норми моральності: любов, повага до ближнього, чесність, милосердя, дружба); 2. Національні (етнічні) цінності (специфіка культури народу); 3. Станово-класові цінності (інтереси і світовідчуття окремих класів та соціальних верств); 4. Локально-групові цінності (норми поведінки для певних груп людей); 5. Сімейні цінності; 6. Індивідуально-особистісні цінності. Зокрема, стосовно типажу «робітник» у ХД ХІХ ст. переважають загальнолюдські та станово-класові цінності. При цьому фоновими виявляються, наприклад, характеристики зовнішності, дозвілля, сфери діяльності (опис образно-перцептивних характеристик типажу); фоном до провідних оцінок стає фіксація оцінного ставлення до відповідного типажу, виведення норм поведінки і цінностей, що утворюють аксіологічну базу певного типажу.

Компонентом характеристики типажу є і його гендерна належність. Текстовий матеріал уможливив виокремлення чотирьох гендерно симетричних типажів – «пан» / «пані», «панич» / «панна». Усі інші жіночі образи – *селянка, робітниця, матушка, московка, козачка, жидівка, циганка* – у ХД письменників підросійської та підавстрійської України представлені побіжно, а отже, виокремлення їх як фемінних пар до аналізованих маскулінних типажів не має фактичного підґрунтя.

Важливим складником системного опису типажів є визначення основних класифікаційних рис цього різновиду концептів. У мовознавстві розроблено різні класифікації ЛТ згідно з їхніми ознаками: за ознакою належності до тієї чи тієї соціальної спільності (В. І. Карасик), ступенем вираженості впізнаваних образів (О. О. Дмитрієва, В. І. Карасик, М. В. Міщенко, О. Ю. Скачко), асоціативною ознакою (І. О. Мурзінова, Л. П. Селіверстова), ознакою прототипності / непрототипності (Т. В. Бондаренко, О. В. Лутовинова, І. О. Мурзінова), ознакою оцінного знака (О. О. Дмитрієва, В. І. Карасик), ознакою реальності мовної особистості (В. В. Дерев'янська, І. О. Мурзінова).

У роботі ЛТ структуровано за схемою, яку запропонувала О. О. Дмитрієва: 1) характеристика соціально-історичних умов, у межах яких виділяється певний типаж; 2) образно-перцептивне уявлення про типаж, що містить риси його зовнішності, віку, статі, соціального походження, місця проживання, мовних особливостей, манер поведінки, видів діяльності та дозвілля; 3) поняттєві характеристики, побудовані на дефініціях, описах, тлумаченнях; 4) ціннісні ознаки – оцінні висловлювання, які характеризують пріоритети певного типуажу, а також його оцінку як письменником, так й іншими персонажами. Важливим елементом у моделюванні типажів є виявлення системи їхніх опозиційних протиставлень і поєднань.

Типаж є продуктом творчої уяви письменника. ХД відображає індивідуалізований образ світу, притаманний авторові того чи того твору. Письменники намагаються впливати на читача, викликаючи в нього певні емоції. Український ХД ХІХ ст. поєднує традиції та новаторство в літературному процесі, відбиває ідейно-естетичні вподобання, формує національну свідомість народу. У художніх творах відображені не лише особливості відповідного періоду, а й індивідуальні риси особистостей, суспільні процеси, ідеали і прагнення. Серед характеристик ХД важливе місце належить описові типажів.

В українському ХД ХІХ ст. виділено ЛТ з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат») та ЛТ з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган»).

Зазначені типажі є найбільш частотними, значущими для ХД того часу. Змальовані художні образи, з одного боку, відбивають типові уявлення епохи, з іншого, є джерелом формування узагальнених характеристик типажів певного історичного періоду, соціуму.

ЛТ є вирізняльними засадничими концептами, у межах яких формуються чітко визначені фрейми – одиниці знань, сфокусовані навколо концепту, що містять базові знання, уявлення, судження та оцінки в межах певної культури. У складі фреймів, пов'язаних із тими чи тими типажми, виділяються слоти, що містять ситуативні й тематичні знання.

У роботі застосовано фреймовий аналіз, у процесі якого змодельовано ЛТ, в описі яких було виділено 23 фрейми і 28 слотів: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Кохання», «Взаємини в родині», «Ставлення до жінки»), «Мовні характеристики», «Освітні характеристики», «Релігійні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Місце проживання», «Воєнні дії» (слоти: «Дислокація», «Статусність», «Адміністративний устрій», «Битви», «Суперники козаків», «Військові утворення», «Життя на Січі», «Атрибути козака», «Походи», «Суперники ляхів»), «Типові заняття» (слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Ворожіння», «Конярство», «Дрібна торгівля кіньми», «Ковальство», «Мистецьке чуття, музичність,

співучість», «Нетипові заняття»), «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець»), «Громадська активність», «Сімейний стан», «Навчання», «Дозвілля», «Соціальні вподобання», «Уклад циганського життя», «Сфера діяльності», «Служба» (слоти: «Муштра», «Підлеглість / невільність»), «Місце проживання, побут, дозвілля», «Характерництво», «Побратимство», «Харчові вподобання», «Побутові характеристики».

У другому розділі **«Підросійська і півавстрійська Україна ХІХ ст. в розрізі соціальних характеристик»** розкрито соціокультурну ситуацію в підросійській та півавстрійській Україні ХІХ ст., проаналізовано дані переписів населення підросійської та півавстрійської України, особливу увагу приділено мовно-етнічним, релігійним, становим характеристикам. Ці дані зіставлено із системою ЛТ, представлених в українському ХД ХІХ ст.

У розділі простежена кореляція особливостей суспільного життя в підросійській і півавстрійській Україні з сюжетами й основними ЛТ в художній літературі. Це дало змогу розкрити об'єктивні підстави появи тих чи тих сюжетів у художній літературі, пояснити причини розбіжностей між літературами підросійської та півавстрійської України в зображенні типажів. Зокрема, на тематиці художньої літератури позначилися поліетнічність, властива територіям півавстрійської України, більша частка робітників і міщан, значні релігійні розбіжності. Малоземелля в Західній Україні зумовило появу в художній літературі сюжетів, пов'язаних із заробітчанством, ширше висвітлюється типаж «робітник» на відміну від підросійської України.

Відповідно до частотності представлення в ХД типажів у роботі виділено й описано 10 ЛТ із соціальною домінантою і 4 ЛТ з етнічною домінантою. Усі виділені ЛТ є значущими ціннісними константами українського соціокультурного простору.

У третьому розділі **«Лінгвокультурні типи з соціальною домінантою»** визначено принципи системного моделювання типажів, розроблено модель опису ЛТ, змодельовано систему опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі, виокремлено спільні та відмінні риси концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та півавстрійської України ХІХ ст., виявлено специфіку ХД підросійської та півавстрійської України.

У процесі аналізу було виокремлено найчастотніші ЛТ з соціальною домінантою, у структурі яких виділено основні фрейми: ЛТ **«студент» – 8 фреймів** («Навчання», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Дозвілля», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Сімейний стан», «Соціальні вподобання», «Освітні, релігійні, мовні характеристики», «Побутові характеристики»); ЛТ **«пан» – 7 фреймів** («Соціальний стан і соціальна поведінка», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики»), «Освітні характеристики», «Мовні характеристики», «Дозвілля», «Місце

проживання»); **ЛТ «селянин»** (селянин пореформеного періоду) – **6 фреймів** («Соціальний стан і соціальна поведінка», «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики»), «Релігійні характеристики», «Мовні характеристики», «Освітні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики»); **ЛТ «пані»** – **6 фреймів** («Соціальний стан і соціальна поведінка», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Зовнішні характеристики» (слот «Вік»), «Мовні та релігійні характеристики», «Дозвілля», «Місце проживання»); **ЛТ «панна»** – **6 фреймів** («Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні та мовні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля», «Місце проживання»); **ЛТ «священник»** – **6 фреймів** («Сфера діяльності», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Місце проживання», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Мовні характеристики»); **ЛТ «чиновник»** (дрібні чиновники) – **5 фреймів** («Служба», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Освітні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля»); **ЛТ «панич»** – **4 фрейми** («Дозвілля», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні характеристики»); **ЛТ «москаль-солдат»** (військовослужбовець, який служить у царській армії) – **4 фрейми** («Мовні характеристики», «Служба» (слоти: «Муштра», «Підлеглість / невільність»), «Внутрішні моральні характеристики», «Зовнішні характеристики»); **ЛТ «робітник»** – **4 фрейми** («Соціальні характеристики», «Мовні та релігійні характеристики», «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики»), «Місце проживання, побут, дозвілля»); **ЛТ «селянин»** (селянин дореформеного періоду) – **3 фрейми** («Внутрішні моральні характеристики», «Освітні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка»).

Фрейм «Зовнішні характеристики» містить слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг». Іноді засобом концептуалізації типу виступають спорадичні ознаки зовнішності – *постава* («студент», «священник»), *статура* («панич», «козак»), *хода* («панна», «панич»). Наприклад, індивідуально-авторські характеристики, пов'язані з описом руху ЛТ «панна», подано в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка»: *Вона жила у Варшаві, – говорили тітки, – ти тільки подивись, як вона ходить, як говорить, як держить стан. Це диво, а не панна* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка). Порівняння *панна* походжала, як *пава* вживається у переносному позначенні жінки з гордовитою поставою і плавною ходою: *Панна Броніслава походжала по залі, як пава* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка).

Зовнішність ЛТ нерідко виступає засобом передачі позитивних або негативних конотацій. Наприклад, привабливу зовнішність, приємні риси обличчя фіксуємо під час опису типажів «студент», «панна», «москаль-

солдат». У творах І. С. Нечуя-Левицького гарна зовнішність, привабливі риси обличчя панянок співвідносяться з інформацією про їхню спритність, моторність, жвавість.

У зображенні персонажів спостерігаються зміни інформаційної завантаженості фреймів. Наприклад, в українській художній літературі ХІХ ст. в описі чиновника представлені функціональні, комунікативні, інтелектуальні характеристики, зовнішній вигляд, однак домінувальними є мовні риси.

Об'єктом зовнішності селянина виступали погляд, очі. Епітети, які використовувать письменники, змальовуючи образ селянина, виявляють авторське позитивне оцінне ставлення до персонажа. В описі зовнішності селянина переважає чорний колір. Типовим частотним засобом характеристики селянина виступає детальний опис його рук. Звертають увагу письменники, як правило, на працюючі руки, величезні пальці селянина, уживаючи влучні епітети *чорні гудзуваті* (руки), *чорні, покривлені, мозолисті* (пальці) тощо.

Зазвичай негативні конотації ЛТ містять мовні засоби, що характеризують непривабливу зовнішність, характер, вдачу тощо.

Важливою характеристикою зовнішнього опису типу є його одяг. Ця ознака релевантна передусім для таких типажів, як «студент» (уніформа), «священник» (риз, ряса, клобук, скуфія), «пан» (поміщик) (сюртук, жилет, картуз, шапка), «панна» (вишукані сукні різних кольорів), «селянин» (сорочка, штани, кафтан, кожух, гуня, свита, чоботи, шапка – в підросійських письменників, капелюх – у підавстрійських письменників), «москаль-солдат» (мундир, шинель).

У художніх текстах Панаса Мирного акцентовано увагу на описі зовнішніх характеристик типу «москаль-солдат», зокрема на його одязі (мундир, шинель), амуніції (ранець, каска, португез): *Трохи згодом нап'яли на його мундир, муницю – ранець, каску, притупею, – дали шинелю і ружжину. Як убрався Максим – москаль москалем. Рідна б мати не пізнала! Меткий, поворотний – на всі боки москаль!* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?); *Москалі, як і москалі, з ружжами, у раннях* (Панас Мирний. Голодна воля).

Фрейм «Мовні характеристики» є важливим для опису всіх типажів. У роботі виокремлено ЛТ, які мають яскраво виражену мовну специфіку («чиновник», «робітник», «москаль-солдат»), побіжно мовна характеристика подана в описі типажів «пан», «пані», «панна», «студент», «селянин», «священник».

Релевантним для характеристики багатьох типажів є вказівка на мову, якою вони користуються, на якості мовлення. Вживання української мови послідовно характеризує такі типажі, як «селянин», «робітник». До російської мови, як свідчать спостереження над текстами української художньої літератури ХІХ ст., вдаються такі типажі, як «пан», «чиновник», «студент». Використання французької і німецької мов спостерігається в описі

типажу «пан», французької – «пані»: – *Ото, – почав пан, – **panie dobrodzieju, вважаєте, я завважив, що в нас один некрут негодящий; треба його, **panie dobrodzieju, перемінити** (А. П. Свидницький. Люборацькі); **Пані Гордієнкова** подивилась на Жоржика і скривилась. – **Qu'il est laid, vulgaire!** – сказала вона по-французькому до чоловіка (М. П. Левицький. Шкільні товариші).***

Елементи суржикового мовлення властиві типажам «москаль-солдат», «чиновник». Усі чиновники в ХД ХІХ ст. більшою чи меншою мірою асоціювалися з носіями «неукраїнської» культури. Наприклад, мова возного Тетерваковського [дрібного чиновника] в п'єсі «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського засвідчує вживання значної кількості канцеляризмів, судової лексики тощо: [Возный:] *Не віриш? Так знай же, що я тебе давно уже – тее-то як його – полюбив, як тільки ви перейшли жити в наше село. Моїх діл околичності, **возникающій із неудобних обстоятельств**, удерживали **соділати** **признаніє** пред тобою; тепер же, читая – тее-то як його – **благость в очах твоїх, до формального** **определенія о мосй участі, открой мні, хотя в терміні, партикулярно, резолюцію:** могу лі – тее-то як його – **без отсрочок, волокити, проторов і убитков** **получити во вічне і потомственное владініє тебе...** (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка).*

Подібна лінія, спрямована на зображення негативного впливу на особистість чужої культури, спостерігається в описі солдата: [Солдат:] *Ну, **што** и говорить! **Вить вы** – природные певцы (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник); – Ну, что **фельдфебель?** – пита один [москаль-солдат]... – Говорит: **кали дадите, братцы, четвертную, скажу ротному; а не дадите, – не смей и рта разинуть!.. – Стараво, брат, варабья на мякине не изловишь! ...Отак розмовляли москалі, поки Максим умився, убрався (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?).***

Особливо детальними є мовні характеристики в зображенні москаля-солдата: [Шельменко:] *Отак. **Який я салдат?** Був колись **салдатом**, як і усяк наш братчик воєнний, та знаєте, як я у службу пішов, будучи, охотою, так такий **хвабрий** був... (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Шельменко-денщик).*

Домінантними для всіх аналізованих типажів є фрейми «Внутрішні моральні характеристики» і «Зовнішні характеристики».

Важливими у зображенні для 6 ЛТ є фрейми «Освітні характеристики» («чиновник», «пан», «панич», «панна», «селянин», «студент») та «Соціальний стан і соціальна поведінка» («чиновник», «пан», «пані», «панна», «селянин», «священник»).

Частотними для ЛТ є фрейми «Дозвілля» («чиновник», «панич», «пані», «панна», «студент»), «Місце проживання» («пан», «пані», «панна», «священник»), «Релігійні характеристики» («селянин», «священник»).

Нечастотними фреймами для 2 ЛТ є «Служба» («чиновник», «москаль-солдат»); для 1 ЛТ – «Навчання», «Соціальні вподобання», «Побутові характеристики» («студент»); «Сфера діяльності» («священник»), «Місце проживання, побут, дозвілля» («робітник»), «Соціальні характеристики» («робітник»).

У четвертому розділі «Лінгвокультурні типи з етнічною домінантою» розроблено модель опису ЛТ з етнічною домінантою, встановлено опозиційні протиставлення типажів у ХД XIX ст., виділено спільні та відмінні риси концептуалізації типажів в українській літературі XIX ст. підросійської та південноукраїнської України.

Найбільш частотні характеристики аналізованих типажів об'єднані у фрейми: ЛТ «козак» – 11 фреймів («Воєнні дії» (слоти: «Дислокація», «Статусність», «Адміністративний устрій», «Битви», «Суперники козаків», «Військові утворення», «Життя на Січі», «Атрибути козака»), «Характерництво», «Побратимство», «Релігійні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Кохання», «Ставлення до жінки»), «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Одяг», «Вік»), «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Мовні та освітні характеристики», «Місце проживання», «Типові заняття», «Харчові вподобання»); ЛТ «лях / поляк» (воїн) – 3 фрейми («Воєнні дії» (слоти: «Битви», «Походи», «Суперники ляхів»), «Внутрішні моральні характеристики», «Релігійні характеристики»); ЛТ «лях / поляк» (пан / представник польського населення) – 2 фрейми («Внутрішні моральні характеристики», «Мовні характеристики»); ЛТ «жид» – 11 фреймів («Релігійні характеристики», «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець»), «Громадська активність», «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Взаємини в родині»), «Типові заняття» (слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Нетипові заняття»), «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Одяг», «Освітні характеристики», «Мовні характеристики», «Сімейний стан», «Місце проживання»); ЛТ «циган» – 6 фреймів («Релігійні характеристики», «Уклад циганського життя», «Типові заняття» (слоти: «Ворожіння», «Конярство», «Дрібна торгівля кіньми», «Ковальство», «Мистецьке чуття, музичність, співучість», «Нетипові заняття»), «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Місце проживання»).

Найбільш частотними характеристиками аналізованих типажів є слоти «Портретні характеристики», «Вік» та «Одяг». Об'єктом концептуалізації типажів постають міцна статура («козак»), антропометрична ознака високого зросту («козак»), портретна характеристика: довгі чуприна, вуса («козак»), борода, руде волосся, пейси («жид»), приваблива зовнішність, приємні риси обличчя («козак»).

Для типажу «козак» зріст і статура мають показове значення: *Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні, повбирані в гарну одягу, неначе в свято або в неділю* (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці).

Для типажу «козак» стабільними є такі характеристики зовнішності козака: великий чуб, поголена голова, довгі вуса, чорні брови, приємне обличчя тощо: *Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика*

широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручені, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густії брови аж геть піднялись над тими очима, і – враг його знає – глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх (П. О. Куліш. Чорна рада).

Зовнішність українського козака мала розрізнявальні риси. Пор.: у французькій мовній свідомості *cosaque* (козак) – це бородатий чоловік, одягнений у військову форму застарілого зразка, у штанях з яскравими лампасами, він гарцює на коні та завжди поспішає; російський казак – вершник у військовій формі відповідного зразка (штани обов'язково з лампасами, на голові шапка), із шашкою або шаблею (О. О. Дмитрієва).

Вікові характеристики ЛТ з етнічною домінантою «козак», «лях / поляк» мають переважно розмиті характеристики. В українському ХД ХІХ ст. представлена різновікова категорія типу «козак», ця ознака не є релевантною для типу «лях / поляк».

Важливою характеристикою зовнішнього опису ЛТ є його одяг. Проте ці характеристики представлені для різних типажів з неоднаковою докладністю. Наприклад, вони частотні для зображення ЛТ «козак» і спорадичні в описі жида, цигана. Не акцентується увага на одязі типу «лях / поляк».

Яскравим компонентом у представленні ЛТ є мовні характеристики. Цей фрейм зафіксовано як у ЛТ з етнічною домінантою, так і в ЛТ із соціальною домінантою. Наприклад, яскраво виражену мовну специфіку має типаж «жид», менш детальною вона є в описі ЛТ «лях / поляк». У зображенні українських письменників типаж «жид», як правило, був двомовним, вживав переважно російську мову або ідиш, іноді поєднуючи їх. Перехід на ідиш відбувався лише під час спілкування євреїв один з одним. Козаки послуговувалися українською мовою, іноді наголошувалося на знанні ними татарської мови. Типаж «лях / поляк» виступає носієм польської мови (в міжособистісному спілкуванні між представниками польського населення). У мовних характеристиках нерідко спостерігається деталізація розмов: неголосне перемовляння, шепіт розкривали ознаки чужості, потаємності тощо: *Не минуло й півгодини, як вже гомоніли у городі перелякані жидки, що у Ставах, у Горбовичах, у Степанкові холера, – не дай Боже* (М. П. Левицький. Негайна справа).

Переважальним для ЛТ з етнічною домінантою є фрейм «Внутрішні моральні характеристики», який дав змогу поділити типажі на позитивні («козак»), амбівалентні («жид») та негативні («лях / поляк», «циган»).

Фрейм «Зовнішні характеристики» також є релевантним для ЛТ «козак», «жид», «циган», для типу «лях / поляк» він не репрезентативний.

Важливими в зображенні ЛТ є фрейми «Освітні характеристики» та «Соціальний стан і соціальна поведінка» («козак», «жид»).

Фрейм «Місце проживання» є доволі частотним для ЛТ «козак», «жид», «циган».

Фрейм «Релігійні характеристики» є показовим для типажів «козак», «лях / поляк» (воїн), «жид», «циган».

Проведене дослідження знайшло узагальнення в таких **висновках**:

1. Формування і розвиток в українському мовознавстві антропоцентричної парадигми, опису мовних явищ зумовило посилення уваги до питань випрацювання методологічної бази таких досліджень, їх термінологічної системи, способів антропоцентричного опису лінгвістичних фактів. У процесі розгляду мови як основного засобу відбиття людської діяльності, психіки людини, її культурних надбань сформувалися різноманітні за своєю суттю напрями лінгвокультурології. У процесі розвитку дискурсивно-когнітивних досліджень був накопичений значний досвід антропоцентричної інтерпретації дискурсу, художньої мови, різноманітних мовних концептів. У цій сукупності останніми роками виділився новий напрям, пов'язаний із вивченням ЛТ, які належать до одного з різновидів концептів.

2. ЛТ має всі найважливіші ознаки: він виражає типізовані, стереотипні уявлення, які існують у певний період розвитку суспільства, про ту чи ту групу населення країни. Ці стереотипні уявлення хоча і відбивають реально існуючі соціальні, культурні, політичні, етнічні, релігійні характеристики членів суспільства, але не збігаються з ними. Найважливіші характеристики ЛТ впливають із стереотипних уявлень про особистість, її значущість для певної лінгвокультури. Характерні риси типажу проявляються в сукупності усталених уявлень, оцінок, властивостей, які формують відповідні фрейми та слоти, що вербалізують відповідний елемент української ментальності. У контексті проведеного дослідження ЛТ розглянуто в єдності поняттєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик. Визначальною рисою опису ЛТ є наявність у їхній структурі даних не лише мовознавчого, а й культурологічного, соціально-історичного, філософського, політологічного, літературознавчого аспектів наукового знання. Тому необхідними складниками моделювання ЛТ є поєднання з мовними характеристиками даних історії, літератури, етнографії, соціології тощо.

3. Важливим компонентом ЛТ виступає порівняння стереотипних уявлень про суспільні класи і групи з об'єктивними характеристиками суспільства, відбитими, зокрема, в переписах. Переписи населення підросійської та підавстрійської України дають важливий матеріал для пояснення особливостей відображення типажів, розкривають підґрунтя соціальних, релігійних, національних, культурних конфліктів, показаних у ХД ХІХ ст. Активний розвиток в українській художній літературі української тематики зумовлений тим, що в ХІХ ст. в усіх губерніях підросійської України переважали носії української мови. Особливості різних регіонів у прояві соціальних, релігійних, національних, культурних рис громадського життя знайшли відбиття в художній літературі, позначилися на лініях

розкриття типажів. Зокрема, на Слобожанщині, де за даними переписів проживало як українське, так і російське населення, спостерігається активне звернення в ХД до питань мовної і культурної взаємодії. Релігійні розбіжності, властиві півдавстрійській Україні, знайшли ширше відбиття у створеній тут художній літературі.

Як у підросійській, так і в півдавстрійській Україні переписи виокремлюють такі соціальні групи: селянство, міщанство, дворянство, купецтво, робітництво, духовенство, інтелігенцію. З них у художній літературі переважали селяни, робітники. Частотність представлення цих груп і детальність їхнього змалювання в українській літературі підросійської та півдавстрійської України мають суттєві особливості, при тому, що основним типажем там і там є «селянин». У півдавстрійській літературі ширше представлена тема заробітчанства, більшого поширення набуло зображення ЛТ «робітник». ХД ХІХ ст. демонструє також історичні типи, які не знайшли відбиття в переписах ХІХ ст., до них належать «козак», «москаль-солдат». У літературі описаного періоду не представлені численні національності, які фіксує перепис. Не всі регіони України стали також об'єктом художнього зображення.

У ХД ХІХ ст. підросійської та півдавстрійської України за частотністю представлено такі типи: «пан» – 62 твори (47 підрос., 15 півдавстр.); «жид» – 39 творів (15 підрос., 24 півдавстр.); «козак» – 37 творів (22 підрос., 15 півдавстр.); «робітник» – 36 творів (16 підрос., 20 півдавстр.); «москаль-солдат» – 35 творів (27 підрос., 8 півдавстр.); «селянин» – 34 твори (14 підрос., 20 півдавстр.); «священник» – 31 твір (23 підрос., 8 півдавстр.); «чиновник» – 30 творів (23 підрос., 7 півдавстр.); «пані» – 28 творів (15 підрос., 13 півдавстр.); «панна» – 27 творів (18 підрос., 9 півдавстр.); «паніч» – 20 творів (15 підрос., 5 півдавстр.); «лях / поляк» – 16 творів (11 підрос., 5 півдавстр.); «студент» – 12 творів (8 підрос., 4 півдавстр.); «циган» – 11 творів (7 підрос., 4 півдавстр.).

4. Моделювання ЛТ зумовило необхідність представлення не лише інформації, яка безпосередньо характеризує описуваний типаж. Важливим елементом для формування стереотипних уявлень про ЛТ стало зображення соціальних відносин і конфліктів, характерних для суспільства ХІХ ст., основних національних, етнічних, культурних, мовних протиріч. Додатковим матеріалом, важливим для пояснення ЛТ, було вивчення соціальних настроїв, культурних та естетичних уподобань письменників ХІХ ст. До засобів безпосереднього розкриття ЛТ належать поняттєві, образно-перцептивні, оцінні та ціннісні характеристики. Поняттєві характеристики побудовані на дефініціях, описах, тлумаченнях; образно-перцептивні уявлення про типаж охоплюють його зовнішність, вік, стать, соціальне походження, місце проживання, мовні особливості, манери поведінки, види діяльності та дозвілля; ціннісні ознаки характеризують як пріоритети певного типу, так і його оцінку як письменником, так й іншими персонажами. Визначальними у моделюванні ЛТ є соціальні, національні, моральні, культурні риси і

відношення, а також відбиття опозиційних протиставлень і поєднань типажів.

5. Відповідно до принципів моделювання ЛТ у дисертації розроблено модель їхнього опису. Залучення поняттєвих характеристик дозволило описати різні типажі, об'єднані однією назвою. У художній літературі ХІХ ст. позначення «пан» було загальною назвою типажів «поміщик», «особа привілейованого стану»; ЛТ «паніч» – «син пана» і «молодий представник привілейованого стану»; ЛТ «пані» – «поміщиця» та «особа привілейованого стану»; ЛТ «панна» – «дочка пана» та «особа привілейованого стану». В українській літературі ХІХ ст. суттєві розбіжності представлені в описі селян дореформеного і пореформеного періоду, що є підставою виділення двох ЛТ: «селянин дореформеного періоду» і «селянин пореформеного періоду». Значні відмінності спостерігаються в зображенні осіб, позначених назвою «москаль». Після входження України до Російської імперії «москаль» втрачає конотацію «той, хто прийшов з московських земель» і набуває іншого значення – «військовослужбовець, який служить у царській армії». ХД ХІХ ст. експлікував симбіоз історичних даних з народним баченням епохи козаччини, що втілюється в ЛТ «козак».

Неодмінним складником художнього зображення типажу є його образно-перцептивні характеристики, а також соціальні, національні, моральні, культурні особистісні риси. Наявна в художній літературі ХІХ ст. інформація дозволила виділити 23 фрейми і 28 слотів у зображенні ЛТ.

Для образно-перцептивних характеристик ЛТ релевантними є такі фрейми: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Мовні характеристики», «Місце проживання», «Типові заняття», «Сімейний стан», «Дозвілля».

Соціальні, національні, культурні, моральні риси особистості є важливими у виокремленні таких фреймів: «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Кохання», «Взаємини в родині», «Ставлення до жінки»), «Освітні характеристики», «Релігійні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка».

Серед характеристик ЛТ виділено фрейми і слоти, які відбивають сутнісні особливості окремих ЛТ. У межах ЛТ із соціальною домінантою виділено фрейми «Служба» («чиновник», «москаль-солдат», «священник»); «Навчання», «Соціальні вподобання», «Побутові характеристики» («студент»); «Соціальні характеристики» («робітник») та ін. Для опису ЛТ з етнічною домінантою суттєвим є виокремлення таких фреймів: «Воєнні дії» («козак», «лях / поляк»); «Характерництво», «Побратимство» («козак»); «Уклад циганського життя» («циган»).

Важливим компонентом розкриття ЛТ є представлені в художній літературі його оцінні характеристики. Базовим є протиставлення типажів за позитивною і негативною оцінкою. Позитивну оцінку в художній літературі мають такі ЛТ: «селянин», «робітник», «студент», «козак»; негативну – «чиновник», «пан», «лях / поляк», «циган». Амбівалентними є ЛТ «паніч»,

«пані», «панна», «священник», «москаль-солдат», «жид». Нейтральне ставлення до персонажа спостерігається в разі його побіжного згадування. У ХД за джерелом походження оцінки можна поділити на авторські та з вуст персонажів. Способи реалізації позитивного чи негативного оцінювання ЛТ у художній літературі досить різноманітні. Вони залежать від літературно-художнього методу, творчої манери письменника та відбивають його світоглядні позиції. Зокрема, типаж «селянин» одержує схвальну оцінку за сукупністю позитивних вчинків стосовно близьких, знайомих тощо, натомість типаж «пан» у ХД ХІХ ст. має негативну оцінку, яка насамперед виявляється в ставленні пана до селян. Оцінний компонент є характерною ознакою мовної типізації, який, хоча і допускає можливість нейтрального сприйняття, постійно тяжіє або до полюсу позитивності, або ж демонструє негативні конотації. Аналіз показує певну співвіднесеність оцінних і поняттєвих характеристик ЛТ, які виступають своєрідною матрицею в змалюванні «життя» типажу в художньому творі.

ЛТ слугує основою для формування ціннісних орієнтацій у суспільстві. У контексті поляризації ціннісних характеристик ЛТ проаналізовано мовне вираження категорійної ознаки цінностей (загальнолюдських, національних (етнічних), станово-класових, локально-групових, сімейних, індивідуально-особистісних). Станово-класові цінності переважають в описі ЛТ «пан», «пані», «панна», «робітник». Локально-групові цінності є релевантними для ЛТ «козак», «жид», «студент», «москаль-солдат». Для деяких ЛТ спостерігається поєднання загальнолюдських та станово-класових цінностей («робітник», «козак»).

6. Розгляд української художньої літератури виявив, що зображені в ній типажі розкривалися з позицій різних літературно-естетичних традицій від романтизму до реалізму. Романтична літературна свідомість утверджена в зображенні типажів у творах Т. Г. Шевченка, Ю. А. Федьковича, М. С. Шашкевича та ін. В описі ЛТ «козак» Т. Г. Шевченко використовує типові романтичні прийоми зображення історичних подій та персонажів. Відповідно до реалізованої в художньому творі літературно-естетичної концепції бачимо своєрідність як описуваних ситуацій, так і дійових осіб. Літературно-естетичні традиції впливають на інтерпретацію письменником тих чи тих типажів. У художній літературі ХІХ ст. переважає принцип реалізму. Зокрема, так зображені ЛТ «чиновник», «пан», «селянин». Ці ж підходи спостерігаються в описі ЛТ «робітник», «студент», «священник» та ін.

7. Система опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі ХІХ ст. дає чітке розуміння суспільного устрою та відносин у контексті аналізованого періоду. Типажі перебувають між собою в певних синтагматичних зв'язках.

У структурі ЛТ із соціальною домінантою виокремлюємо такі протиставлення: ЛТ «чиновник»: «чиновник – селянин»; «чиновник – чиновник»; ЛТ «пан»: «пан – селянин»; ЛТ «селянин»: «селянин –

чиновник», «селянин – селянин», «селянин – пан»; ЛТ «робітник»: «робітник – робітник», «робітник – пан підмайстер», «робітник – жид», «робітник – підприємець», «робітник – пан»; ЛТ «студент»: «студент – панич», «студент – студент»; ЛТ «священник»: «священник – селянин», «священник – дяк», «священник – священник», «священник – циган», «священник – робітник»; ЛТ «москаль-солдат»: «москаль-солдат – козак», «москаль-солдат – москаль-солдат», «москаль-солдат – селянин», «москаль-солдат – начальник».

Соціальні протиставлення відбито в типажах: *багатий селянин – бідний селянин, злиденний робітник – багатий пан, бідний селянин – багатий пан.*

Для ЛТ з етнічною домінантою характерні такі опозиційні протиставлення: ЛТ «козак»: «реєстровий козак – запорожець», «низовий запорізький козак – реєстровий козак», «вольний козак – реєстровий козак», «козак – лях / поляк», «козак – татарин», «козак – гайдук»; ЛТ «лях / поляк»: «лях / поляк – козак», «лях / поляк – запорожець», «лях / поляк – татарин»; ЛТ «жид»: «жид – селянин», «жид – робітник», «жид – пан», «жид – жид»; ЛТ «циган»: «циган – священник», «циган – селянин», «циган – жид», «циган – циган».

8. Проведений аналіз дає підстави для виділення спільних та відмінних рис стосовно концептуалізації типажів. Спільними рисами в описі ЛТ у письменників підросійської та підавстрійської України є любов до землі («селянин»), духовна опіка, проповідництво («священник»), невеселість («козак»), догоджання («жид»).

Відмінними рисами ЛТ у творах підавстрійських письменників ХІХ ст. є зображення поштових чиновників як учасників виборів, політичного життя; спорадично відбиті в художніх текстах політичні погляди студентів. У літературі підавстрійської України спостережено новий напрям зображення особи привілейованого стану – жінки-службовця. В основі опису робітника лежить ідея конфліктності, ворожості стосунків, вона пронизує твори переважно підавстрійських письменників. Умови життя і праці робітників як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині були важкими. Робітники в художніх творах підросійської та підавстрійської України зображені як такі, які готові були працювати за безцінь. Згуртованість робітників пов'язана з боротьбою. У літературі підавстрійської України описані перші робітничі рухи.

ЛТ «панич», «панна», «москаль-солдат» є частотними для українського ХД ХІХ ст. підросійської України. Значну увагу приділено розкриттю моральних рис духовенства («священник»).

9. Література ХІХ ст., яка формувалась під впливом геополітичних чинників розрізненості, спричиненої розділеністю між двома державами, вирізняється відображенням у ній спільних ЛТ та схожістю засобів їх мовного моделювання. Мовна картина світу тієї історичної епохи повною мірою зафіксувала й зберегла специфіку культурного життя суспільства, його стереотипні уявлення, що дотепер транспонує засобами мови до сучасного

читача, передаючи культурний досвід та надбання нації наступним поколінням.

Запропонована модель опису ЛТ, зафіксованих в українському ХД ХІХ ст., може бути застосована для дослідження типажів на ширшому текстовому матеріалі або на творах певного історичного періоду, а також для реалізації порівняльно-зіставного підходу до вивчення ЛТ у різних мовах і культурах.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографія:

1. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі ХІХ ст.: монографія / науковий редактор В. М. Бріцин. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.

Рецензії:

Кондратенко Н. В. Рецензія на монографію. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі ХІХ ст.: монографія. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – 676 с. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. І (196). С. 314 – 316.

Кульбабська О. Лінгвокультурний типаж як персоніфікований художній концепт (Рец. на монографію: Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі ХІХ ст.: монографія / наук. ред.: В. М. Бріцин. Київ : Вид-чий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 257 – 260.

Розділи в колективних монографіях:

2. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «селянин» у ХІХ столітті. *Slovo v kultuře a kultura ve slově: kolektivní monografie*. Olomouc, 2014. S. 107 – 124.

3. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурные типажы в аксиологическом освещении. *Лингвистическая аксиология* : коллективная монография / отв. ред. З. К. Темиргазина. Павлодар : Типография Сытина, 2014. Раздел III. Глава 11. С. 273 – 298.

4. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «священик» у художньому світосприйнятті. *Лінгвокультурологічні засади мовознавчих досліджень* : монографія / Л. М. Марчук, Т. М. Сукаленко, Н. В. Вдовиченко, А. М. Сірант. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 91 – 122.

Статті у фахових наукових виданнях України:

5. Сукаленко Т. М. До проблеми вивчення лінгвокультурних типажів як концептів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного*

університету імені Івана Огієнка. Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. Вип. 29. Ч. I. С. 99 – 103.

6. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» : принципи виділення й опису. *Наукові записки*. Серія : Філологічна. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 23. С. 170 – 173.

7. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж як мовна особистість. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія : Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / гол. ред. В. А. Зарва. Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. XXVI. Ч. 2. С. 401 – 407.

8. Сукаленко Т. М. Типізація мовної особистості як предмет лінгвістичного вивчення. *Наукові записки*. Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 104 (2). С. 164 – 167.

9. Сукаленко Т. М. «Гендер» як соціолінгвістичне поняття. *Лінгвістичні дослідження* : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 36. С. 248 – 254.

10. Сукаленко Т. М. Поняттєві та образні ознаки в структурі лінгвокультурного типуажу «робітник». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського* : науковий журнал. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Сімферополь : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2013. Т. 26 (65). № 4. Ч. 1. С. 397 – 408.

11. Сукаленко Т. М. Історичний типаж «лях / поляк» у поезії Т. Г. Шевченка. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія : Філологічні науки. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2014. № 12. С. 39 – 43.

12. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» : історія і сучасність. *Українська мова*. № 1. 2014. С. 23 – 37.

13. Сукаленко Т. М. Типаж «священик» через призму української літератури ХІХ ст. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. III (171). С. 81 – 88.

14. Сукаленко Т. М. Концепт «пан» у творчості Т. Г. Шевченка. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Філологічні науки. Черкаси, 2014. № 27 (320). С. 58 – 63.

15. Сукаленко Т. М. Типаж «поміщик» на сторінках газети ХІХ ст. «Кієвлянинъ». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія : Мовознавство. Тернопіль : Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014. Вип. II (24). С. 273 – 282.

16. Сукаленко Т. М. Фразеологія як джерело створення та відбиття лінгвокультурних типажів. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. VII (175). С. 206 – 213.

17. Сукаленко Т. М. Типаж у ціннісній системі лінгвокультури. *Східнослов'янська філологія*. Серія : Мовознавство / Горлівський ін-т іноземних мов ; Донецький нац. ун-т ; редкол. : С. О. Кочетова та ін. Горлівка : Видавництво ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2014. Вип. 26. С. 108 – 118.

18. Сукаленко Т. М. Типаж крізь призму прагмалінгвістики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Філологія (мовознавство) : зб. наук. праць / гол. ред. Н. Л. Іваницька. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 20. С. 138 – 145.

19. Сукаленко Т. М. Лінгвістичний потенціал теорії фреймів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород, 2014. № 2 (32). С. 18 – 22.

20. Сукаленко Т. М. Аксіологічні характеристики типажу «піп» через призму української фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 38. С. 307 – 310.

21. Сукаленко Т. М. Аксіологія лінгвокультурних типажів («москаль», «студент», «священик»). *Українська мова*. 2015. № 2. С. 38 – 48.

22. Сукаленко Т. М. Когнітивна матриця типажу «пані» (у хронологічній перспективі). *Мова і суспільство*. Львів, 2015. Вип. 6. С. 89 – 96.

23. Сукаленко Т. М. Мовні уявлення про типаж «жид» в українських пареміях. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. пр. / головний редактор М. Є. Скиба ; відповідальний за випуск М. М. Торчинський. Хмельницький : Фідюк Є. І., 2016. Вип. 10 (3). С. 115 – 120.

24. Сукаленко Т. М. Типаж «циган» через призму українських прислів'їв та приказок. *Література та культура Полісся*. Серія : Філологічні науки : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2016. Вип. 82. С. 241 – 253.

25. Сукаленко Т. М. Підросійська і підавстрійська Україна ХІХ ст. в розрізі мовно-етнічних характеристик. *Мова і культура* : наук. журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. ІІІ (188). С. 402 – 421.

26. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі ХІХ ст. : «циган». *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. Вип. 21. Т. ІІ (191). С. 543 – 555.

27. Сукаленко Т. М. Типаж «робітник» : лінгвальні особливості побудови фреймів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія : Філологічні науки. Луцьк : СЛУ імені Лесі Українки, 2018. № 12. С. 46 – 52.

Статті у фахових наукових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах:

28. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» в українському фольклорі. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія :

Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 325 – 334.

29. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «пані» в українському художньому дискурсі XIX ст. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія : Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), О. А. Рарицький (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 137 – 144.*

30. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «москаль-солдат» в українській літературі XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 230 – 236.*

Статті в закордонних наукових виданнях:

31. Сукаленко Т. Н. Модели описания лингвокультурных типажей. *Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства* : сборник статей участников Всероссийской научной конференции с международным участием, посвященной 35-летию кафедры современного русского языкознания Башкирского государственного университета и 30-летию памяти И. П. Распопова, 23–24 марта 2012 г. / отв. ред. В. Р. Тимирханов, Е. П. Кислова : в 2 т. Уфа : РИЦ БашГУ, 2012. Т. 2. С. 81 – 87.

32. Сукаленко Т. Н. Образная составляющая типажа «москаль» в украинской лингвокультуре. *Педагогический вестник Казахстана*. Павлодар, 2012. № 4. С. 95 – 106.

33. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типу «москаль». *Rossica Olomucensia : časopis pro ruskou a slovanskou filologii*. Olomouc, 2013. Vol. LII. № 1. S. 65 – 73.

34. Сукаленко Т. М. Мовне представлення персонажа в різних культурах. *UCRAINICA VI. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : sborník příspěvků z mezinárodní konference VI. Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy*. Olomouc 21–23.08.2014. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc, 2014. S. 397 – 400.

35. Сукаленко Т. Н. Художественный дискурс как сфера актуализации лингвокультурных типажей. *Профессиональная иноязычная подготовка специалистов в вузе : опыт, проблемы, перспективы* : сборник материалов Международной научно-практической конференции / редкол. : В. И. Рахуба и др. Брест : БрГТУ, 2014. С. 174 – 178.

36. Сукаленко Т. Н. Типаж «лях» в украинской лингвокультуре (The Type of «Lyakh (Pole)» in the Ukrainian Linguistic Culture). *Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XXIV*. Daugavpils : Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds «Saule», 2014. С. 358 – 371.

37. Сукаленко Т. Н. «Чиновник» : сравнительно-сопоставимый подход к изучению социально-классовой личности (на материале украинского и русского языков). *Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межнационального и межличностного общения в XXI веке* : материалы IV Международной научно-практической конференции преподавателей русского языка и литературы. Ереван : Изд-во «Антарес», 2014. С. 276 – 282.

38. Сукаленко Т. Н. Типаж «студент» в романе И. С. Нечуй-Левицкого «Хмары». *Русский язык в контексте национальной культуры* : материалы III Междунар. науч. конф. / редкол. : Ю. А. Мишанин (отв. ред.) и др. : в 2 т. Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2015. Т. II. С. 227 – 235.

39. Сукаленко Т. Н. Исторический типаж «лях» в украинских паремиях. *Қазіргі ғылыми парадигмадағы тіл мәселелері* : XI Седельников окулары : халық. ғыл.-практ. конф. мат. = *Проблемы языка в современной научной парадигме* : XI Седельниковские чтения : мат-лы междунар. науч.-практ. конф. / бас ред. т.ғ.к. А. С. Ілиясова. Павлодар : ПМПИ, 2016. С. 179 – 185.

40. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «козак» (на материале русских произведений Т. Г. Шевченко). *Когнитивное моделирование* : труды Пятого Международного форума по когнитивному моделированию (10–17 сентября 2017 г., Португалия, Кашкайш) : в 2 ч. / отв. науч. ред. С. И. Масалова, В. Н. Поляков, В. Д. Соловьев. Ч. 1. Когнитивное моделирование в лингвистике : труды XVIII Международной конференции «Когнитивное моделирование в лингвистике. CML – 2017». Ростов-на-Дону : Фонд науки и образования, 2017. С. 194 – 201.

41. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» у творах Панаса Мирного. *Proceedings of IV International scientific conference «Perspective scientific research»*. Morrisville : Lulu Press, 2017. P. 126 – 130.

42. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «жид» у художній картині світу XIX ст. : ментальний аспект. *Тэарэтычныя і прыкладныя аспекты этналагічных даследаванняў* : зборнік навуковых артыкулаў / пад навук. рэд. : Н. П. Мартысюк. Мінск : БНТУ, 2019. С. 341 – 362.

Статті в інших наукових виданнях:

43. Сукаленко Т. Н. Украинский художественный дискурс XIX века в его основных типажах. *Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах : когнитивная лингвистика и концептуальные исследования*. Серия : Концептуальные исследования : сборник научных статей / отв. ред. М. В. Пименова. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. Вып. 13. С. 504 – 511.

44. Сукаленко Т. М. Репрезентація лінгвокультурного типу «селянин» в українському художньому дискурсі XIX століття. *Семантика мови і тексту* : матеріали XI Міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 2012. С. 588 – 591.

45. Сукаленко Т. Н. Феминные типы украинского художественного дискурса XIX ст. *Человек. Язык. Культура*. Серия: Концептуальный и лингвальный миры : сб. науч. ст., посвященных 60-летию юбилею проф. В. И. Карасика / отв. сост. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2013. Вып. 2. Часть 1. С. 564 – 570.

46. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типу «козак». *Сучасні проблеми гуманітаристики : світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії* : матеріали всеукр. наук.-прак. конфер. / редкол. : Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В., Українець С. Я. Рівне : О. Зень, 2013. С. 37 – 40.

47. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурна специфіка типу «козак» у творчому доробку Т. Г. Шевченка. *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IV Міжвузівського науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : Національний ун-т ДПС України, 2014. Вип. IV. С. 23 – 31.

48. Сукаленко Т. М. Модель опису лінгвокультурного типу «панич». *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IX Міжнародного науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : УДФС України, 2019. Вип. IX. С. 72 – 80.

49. Сукаленко Т. М. Поняття *фрейм* у когнітивній лінгвістиці. *Загальна та прикладна лінгвістика у колі антропоцентричних наук* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих учених / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 177 – 185.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

50. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «украинский чиновник» в современном дискурсе. *Limbaј si context (Speech and Context)*. Бельцы, 2011. № 2 (III). С. 208 – 216.

51. Сукаленко Т. Н. Типаж «крестьянин» как концепт типизируемой личности. *Язык – когниция – социум* : тезисы докл. Международной научной конференции, Минск, 12–13 ноября 2012 г. / редкол. : З. А. Харитончик (отв. ред.) и др. Минск : МГЛУ, 2012. С. 127 – 128.

52. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «рабочий». *Наука – образованию, производству, экономике* : материалы XI науч.-техн. конф. : в 4 т. / Белорусский национальный технический ун-т ; редкол. : Б. М. Хрусталеv и др. Минск : БНТУ, 2013. Т. 4. С. 423.

53. Сукаленко Т. Н. Ассоциативный эксперимент как один из базовых методов лингвокультурологических исследований. *Лингвистика XXI века* : сб. науч. ст. : к 65-летию юбилею проф. В. А. Масловой. Серия :

Концептуальный и лингвальный миры / сореда. В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов. Москва : Флинта : Наука, 2014. Вып. 3. С. 396 – 404.

54. Sukalenko T. N. Phraseology as a means of creating language types. *XI International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics* (27–30 June 2016, Tbilisi, Georgia). Tbilisi, 2016. P. 98.

55. Сукаленко Т. М. Типаж «чиновник» за даними спрямованого асоціативного експерименту. *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej «Literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne problemy i perspektywy rozwoju»* (30.01.2017 – 31.01.2017). Warszawa : Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. S. 113 – 118.

АНОТАЦІЯ

Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі українського художнього дискурсу XIX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено моделюванню та комплексному аналізу лінгвокультурних типажів українського художнього дискурсу XIX ст.

У роботі досліджено поняття «лінгвокультурний типаж» у колі базових понять лінгвокультурології; розкрито соціокультурну ситуацію в підросійській та південноукраїнській Україні XIX ст.; проаналізовано дані переписів населення підросійської та південноукраїнської України, особливу увагу при цьому приділено мовно-етнічним, релігійним, становим характеристикам, виділенню та опису лінгвокультурних типажів українського художнього дискурсу XIX ст.; визначено принципи системного моделювання типажів; розроблено модель опису лінгвокультурних типажів; змодельовано систему опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі; виокремлено спільні та відмінні риси концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та південноукраїнської України XIX ст.; виявлено специфіку наявного тут художнього дискурсу. У дисертації вперше в українському мовознавстві комплексно досліджено лінгвокультурні типажі з соціальною та етнічною домінантами.

Ключові слова: лінгвокультурологія, культурний концепт, лінгвокультурний типаж, мовна особистість, оцінка, цінність, гендер, дискурс, фрейм.

АННОТАЦИЯ

Сукаленко Т. Н. Лингвокультурные типы украинского художественного дискурса XIX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена моделированию и комплексному анализу лингвокультурных типов украинского художественного дискурса XIX в.

В работе исследовано понятие «лингвокультурный тип» в кругу базовых понятий лингвокультурологии; раскрыты и описаны характерные черты социокультурной ситуации в подросийской и подавстрийской Украине XIX в.; проанализированы данные переписей населения подросийской и подавстрийской Украины, особое внимание уделено культурно-этническим, религиозным, сословным характеристикам, выделению и описанию лингвокультурных типов украинского художественного дискурса XIX в.; определены принципы системного моделирования типов; разработана модель описания лингвокультурных типов; смоделирована система оппозиционных противопоставлений и сочетаний типов в украинской лингвокультуре; выделены общие и отличительные черты концептуализации типов в сознании носителей культуры подросийской и подавстрийской Украины XIX в.; выявлена специфика художественного дискурса подросийской и подавстрийской Украины.

Ключевые слова: лингвокультурология, культурный концепт, лингвокультурный тип, языковая личность, оценка, ценность, гендер, дискурс, фрейм.

SUMMARY

Sukalenko T. M. The linguocultural types in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philology, speciality 10.02.01 – The Ukrainian language. – O. O. Potebnya Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The thesis is devoted to the complex analysis of the linguocultural types in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century.

The concept «linguocultural type» is explored in the given work among the terms of the basical linguocultural concepts; the socio-cultural situation in Ukraine under Russian rulling and in Ukraine under Austrian rulling has been characterised; a wide research work aimed at revealing the socio-cultural situation in Ukraine under Russian rulling and in Ukraine under Austrian rulling in the XIX century has been carried out; the data from the cesuses of Ukraine under Russian rulling and in Ukraine under Austrian rulling have been analysed; special attention has been paid to the language, ethnic, religious, status characteristics, selection and description of the linguocultural types in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century; the

principles of the system modeling of the types are determined; the model of the description of the linguocultural types is worked out; the system of the oppositions and combinations of the types in the Ukrainian linguoculture is discovered; the specific of the representation of the analysed types in the lingual consciousness of the Ukrainians in the XIX century is stated; some common and different features in the realising of the types in different cultures and also in the XIX century and modern viewing of the Ukrainians is discovered; the impact of the literature on the formation of the stereotypical viewings the members of the Ukrainian society in the XIX century is shown.

The material for the describing of the linguocultural types were fiction discourses of different genres of the XIX century (prose, drama, poetry, etc.) of Ukraine under Russian rulling and Ukraine under Austrian rulling.

In the thesis, for the first time in the Ukrainian linguistics the linguocultural types with a social dominant («the official / chynovnyk», «landowner / pomishchyk», «polish landowner / pan», «panych», «pani», «panna», «peasant», «worker», «student», «priest», «moskal-soldier») and linguocultural types with an ethnic dominant («cossack», «liakh / pole», «jew», «gypsy») are studied in complex by taking into account their conceptual, figurative-perceptual, valuation and value characteristics.

The model of the linguocultural types description in the work is given by taking into account conceptual, figurative-perceptual, valuation and value characteristics. Important in the modelling of the linguocultural types are social, national moral, cultural features and relations, and also the representation of the oppositions and combinations of the types, according to which frames and slots are have been singled out. Frame analysis has been used in the work, in the process of which 23 frames and 28 slots have been distinguished: «External characteristics» (slots: «Portrait characteristics», «Age», «Clothes»), «Internal moral characteristics» (slots: «Character features», «Love», «Relations in the family», «Attitude to women»), «Speech characteristics», «Educational characteristics», «Religious characteristics», «Social status and social behavior», «Place of residence», «Military actions» (slots: «Dislocation», «Status», «Administrative system», «Battle», «Cossacks' rivals», «Military education», «Life on the Sich», «Attributes of the Cossack», «Hikes», «The rivals of the Liakhs»), «Typical activities» (slots: «Shynkarstvo, korchmarstvo», «Small trade», «Fortune-telling», «Horse-growing», «Small horse-trade», «Blacksmithing», «Artistic sense, musicality, melodiousness», «Unusual occupations»), «Social characteristics» (slot «Employer»), «Social activity», «Family status», «Education», «Leisure», «Social preferences», «Gypsy lifestyle», «Field of activity», «Service» (slots: «Mushtra», «Subordination / frivolity»), «Place of residence, life, leisure», «Kharakternystvo», «Revolutionism», «Food preferences», «Living conditions».

The proposed model of the description of linguocultural type, recorded in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century, can be used to study the types on a wider text material or on works of a certain historical period, as well as for the

implementation of the comparative approach to the study of linguocultural type in different languages and cultures.

Key words: linguoculturology, culture concept, linguocultural type, language personality, valuation, value, gender, discourse, frame.

Підписано до друку 29.10.2019 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 2,22. Наклад 150 прим. Зам. № 1950.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41